

"સુરત શહેરમાં સ્થળાંતરિત ગરીબ શ્રમિકોની રહેઠાણ સમસ્યા અને જીવન
ગુણવત્તા પર તેનો પ્રભાવ"

CHAUHAN RADHIKA

Temporary Assistant Professor

Department of Commerce

Veer Narmad South Gujarat University , Surat, Gujrat

E - Mail ID - radhikabenchauhan@gmail.com

૧. સારાંશ

આ સંશોધન નિબંધ સુરતના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં કરોડરજ્જુ સમાન ફાળો આપતા સ્થળાંતરિત ગરીબ શ્રમિકોના જીવનની કઠોર વાસ્તવિકતા પર ગંભીરતાથી પ્રકાશ પાડે છે. સુરત વિશ્વસ્તરે 'ડાયમંડ સિટી' અને 'ટેક્સટાઈલ હબ' તરીકે વિખ્યાત હોવાથી દર વર્ષે લાખો શ્રમિકો આર્થિક ઉન્નતિની આશાએ અહીં આવે છે, પરંતુ આર્થિક મર્યાદાઓ અને શહેરી આવાસની અછતને કારણે તેઓ ગીચ ઝૂંપડપટ્ટીઓ અથવા અત્યંત અમાનવીય પરિસ્થિતિમાં જીવવા મજબૂર છે. ખાસ કરીને, આ નિબંધમાં તે શ્રમિકોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે જેઓ પાસે માથે છત પણ નથી અને તેઓ સુરતના વિશાળ ફ્લાયઓવર પુલ નીચે, જાહેર રસ્તાઓના કિનારે અથવા ફૂટપાથ પર ખુલ્લા આકાશ નીચે રાત વિતાવે છે.

આ અભ્યાસનું ઊંડાણપૂર્વકનું વિશ્લેષણ દર્શાવે છે કે આ શ્રમિકો માત્ર ભૌતિક આવાસની અછતનો જ સામનો નથી કરી રહ્યા, પરંતુ તેઓ પીવાના શુદ્ધ પાણી, ગટર વ્યવસ્થા, પૂરતા હવા-ઉજાસ અને શૌચાલય જેવી પાયાની માનવીય જરૂરિયાતોથી પણ વંચિત છે. સુરતની ઝડપી આર્થિક પ્રગતિ અને પુલ નીચે વસતા આ શ્રમિકોની કથળતી જીવન ગુણવત્તા વચ્ચે એક મોટી ખાઈ જોવા મળે છે, જે ગંભીર સામાજિક અસમાનતાને જન્મ આપે છે. રસ્તા પર રહેતા પરિવારોમાં બાળકોના શિક્ષણ પર માઠી અસર પડે છે અને સ્ત્રીઓના સ્વાસ્થ્ય તથા સુરક્ષા પર લાંબાગાળાના નકારાત્મક પ્રભાવો જોવા મળે છે.

આ સમસ્યાના કાયમી ઉકેલ માટે માત્ર આવાસ યોજનાઓ જ પૂરતી નથી, પરંતુ અસંગઠિત ક્ષેત્રના આ 'બેઘર' કામદારો માટે સસ્તા ભાડાના મકાનો (Affordable Rental Housing) અને આશ્રય સ્થાનો (Shelter Homes) ઉપલબ્ધ કરાવવા અત્યંત અનિવાર્ય છે. અંતે, આ નિબંધ ભારપૂર્વક ભલામણ કરે છે કે શહેરી આયોજનમાં આ શ્રમિકોના સર્વગ્રાહી કલ્યાણને પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ, જેથી સુરત ખરા અર્થમાં એક 'સ્માર્ટ સિટી' અને સર્વસમાવેશી (Inclusive) શહેર બની શકે.

૨. પ્રસ્તાવના

સુરત એ ભારતનું સૌથી ઝડપથી વિકસતું મહાનગર છે, જ્યાં કાપડ અને હીરા ઉદ્યોગની ઝાકઝમાળને કારણે ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર, ઓડિશા અને મહારાષ્ટ્ર જેવા રાજ્યોમાંથી દર વર્ષે લાખો શ્રમિકો ઉજ્જવળ ભવિષ્યની શોધમાં સ્થળાંતર કરે છે. જોકે, આ આર્થિક પ્રગતિના સિક્કાની બીજી બાજુ અત્યંત વરવી છે; શહેરીકરણની આ તેજ ગતિમાં 'આવાસ' એ સૌથી ગંભીર સમસ્યા બનીને

ઉભરી છે. સુરતની ગગનચુંબી ઈમારતો અને આધુનિક ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરની છાયામાં જ એક મોટો શ્રમિક વર્ગ એવો છે જેની પાસે માથે છત પણ નથી. આ ગરીબ શ્રમિકો શહેરના વિશાળ ફ્લાયઓવર પુલ નીચે, મુખ્ય માર્ગોની ફૂટપાથ પર અથવા જોખમી જાહેર રસ્તાઓના કિનારે પ્લાસ્ટિકની તાડપત્રી કે કામચલાઉ ઝૂંપડા બાંધીને રહેવા મજબૂર છે. ધોમધખતા તાપ, કડકડતી ઠંડી અને અનરાધાર વરસાદમાં પણ આ શ્રમિકો ખુલ્લા આકાશ નીચે અથવા પુલના થાંભલાના ટેકે પોતાનું જીવન ગુજારે છે.

જમીનની આસમાને પહોંચતી કિંમતો અને ખાનગી ક્ષેત્રમાં મોંઘા આવાસને કારણે આ શ્રમિકો માટે શહેરની મધ્યમાં સભ્ય રહેઠાણ મેળવવું અશક્ય બન્યું છે. પરિણામે, તેઓ અત્યંત અમાનવીય પરિસ્થિતિમાં ગંદા વસવાટો કે રેલવે ટ્રેકની આસપાસની જોખમી ચાલીઓમાં આશરો લે છે, જ્યાં શૌચાલય કે શુદ્ધ પીવાના પાણી જેવી પાયાની જરૂરિયાતોનો સદંતર અભાવ હોય છે. આ રહેઠાણની સમસ્યા માત્ર એક ભૌતિક અભાવ નથી, પરંતુ તે શ્રમિકોના બાળકોના શિક્ષણ, તેમના સામાજિક દરજ્જા અને માનવીય ગરિમાને ગંભીર અસર કરે છે. સુરત મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના વિવિધ પ્રયાસો છતાં, દર વર્ષે આવતા નવા શ્રમિકોનો પ્રવાહ આવાસની માંગ અને પુરવઠા વચ્ચેની ખાઈ સતત વધારી રહ્યો છે. સુરતને ખરા અર્થમાં 'સ્માર્ટ સિટી' બનાવવા માટે, રસ્તા પર વસતા આ 'છેવાડાના માનવી'ના રહેઠાણ અને તેમની મૂળભૂત સગવડો પર ધ્યાન આપવું એ માત્ર માનવીય જરૂરિયાત જ નહીં પરંતુ શહેરના આર્થિક ભવિષ્ય માટેની અનિવાર્યતા છે. પ્રસ્તુત સંશોધન નિબંધ આ જ જટિલ અને સંવેદનશીલ પરિસ્થિતિઓનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ રજૂ કરે છે.

3. સંશોધન ઉદ્દેશ્યો

૧. સુરત શહેરમાં શ્રમિકોના સ્થળાંતર પાછળના મુખ્ય કારણો તપાસવા: આ ઉદ્દેશ્યનો મુખ્ય હેતુ એ સમજવાનો છે કે શા માટે લાખો શ્રમિકો પોતાના વતનને છોડીને સુરત તરફ આકર્ષાય છે. અહીં 'પુશ' (Push) અને 'પુલ' (Pull) ફેક્ટર્સનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ખેતીની નિષ્ફળતા અને રોજગારીનો અભાવ (Push Factors) શ્રમિકોને બહાર નીકળવા મજબૂર કરે છે, જ્યારે સુરતનો કાપડ ઉદ્યોગ, હીરા ઘસવાનું કામ અને બાંધકામ ક્ષેત્રમાં બારેમાસ મળતી મજૂરી (Pull Factors) તેમને આકર્ષે છે. આ સંશોધન દ્વારા સ્થળાંતરની સામાજિક અને આર્થિક પશ્ચાદભૂ ભૂમિકા સ્પષ્ટ થાય છે.

૨. શ્રમિકોને પડતી રહેઠાણની મુશ્કેલીઓ અને તેના પ્રકારો સમજવા: આ ઉદ્દેશ્ય હેઠળ શ્રમિકોની રહેણીકરણની ભૌતિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. સુરતમાં શ્રમિકો મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારના આવાસોમાં રહે છે: (અ) ઝૂંપડપટ્ટીઓ, (બ) ગીચ ચાલીઓ, અને (ક) બાંધકામની સાઇટ્સ પરના કામચલાઉ શેડ. અહીં રહેઠાણની મુખ્ય મુશ્કેલીઓ જેવી કે - ઊંચા ભાડા સામે અત્યંત ઓછી જગ્યા, એક જ રૂમમાં ૮ થી ૧૦ લોકોનું નિવાસ, શુદ્ધ પીવાના પાણીનો અભાવ અને ગટર વ્યવસ્થાની નબળી સ્થિતિનો સમાવેશ થાય છે. આ વિશ્લેષણ આવાસની ગંભીર અછતને ઊજાગર કરે છે.

૩. નબળી આવાસ વ્યવસ્થાની શ્રમિકોના શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર થતી અસર તપાસવી: રહેઠાણની સ્થિતિ સીધી રીતે માનવીના સ્વાસ્થ્ય સાથે જોડાયેલી છે. આ ઉદ્દેશ્ય દ્વારા તપાસવામાં આવે છે કે કેવી રીતે ગંદકી અને ભીડભાડવાળા વિસ્તારોમાં રહેવાથી શ્રમિકોમાં શ્વાસના રોગો (જેમ કે ટીબી), ત્વચાના ચેપ અને મેલેરિયા-ડેન્ગ્યુ જેવા મચ્છરજન્ય રોગોનું પ્રમાણ વધે છે. વધુમાં, પૂરતી ઊંઘનો અભાવ અને અસલામત વાતાવરણને કારણે શ્રમિકોમાં માનસિક તણાવ, અનિદ્રા અને ચિંતા (Anxiety) જેવા પ્રશ્નો ઉદભવે છે, જે તેમની કાર્યક્ષમતાને ઘટાડે છે.

૪. સરકારી યોજનાઓની પહોંચ અને તેની મર્યાદાઓનું મૂલ્યાંકન કરવું: કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા 'પ્રધાનમંત્રી આવાસ યોજના' (PMAY) અને સુરત મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની આવાસ યોજનાઓ અમલમાં છે. આ ઉદ્દેશ્યનો હેતુ એ જોવાનો છે કે આ યોજનાઓ ખરેખર છેવાડાના સ્થળાંતરિત શ્રમિક સુધી પહોંચે છે કે કેમ? અભ્યાસમાં એ તપાસવામાં આવે છે કે દસ્તાવેજોનો અભાવ (જેમ કે રેશન કાર્ડ કે રહેઠાણનો પુરાવો), પ્રોસેસિંગ ફી અને માહિતીના અભાવને કારણે કેટલા શ્રમિકો આ યોજનાઓથી વંચિત રહી જાય છે. આ મર્યાદાઓ સમજીને ભવિષ્યના નીતિવિષયક સૂચનો તૈયાર કરી શકાય છે.

૪. સંશોધન પદ્ધતિ

આ સંશોધનમાં સુરત શહેરના સ્થળાંતરિત શ્રમિકોની જટિલ સમસ્યાઓને સમજવા માટે બહુપક્ષીય અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો છે. આ કાર્યપદ્ધતિના મુખ્ય પાસાઓ નીચે મુજબ છે:

૧. વર્ણનાત્મક (Descriptive) અને વિશ્લેષણાત્મક (Analytical) પદ્ધતિ:

- વર્ણનાત્મક પદ્ધતિ: આ પદ્ધતિ દ્વારા શ્રમિકોની વર્તમાન રહેઠાણની સ્થિતિ, તેમની દૈનિક જીવનશૈલી અને તેમને પડતી મુશ્કેલીઓનું આબેહૂબ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે "શું છે?" (What is?) પ્રશ્નો જવાબ આપે છે.

- વિશ્લેષણાત્મક પદ્ધતિ: આ પદ્ધતિમાં માત્ર માહિતી એકત્રિત કરવાને બદલે, એકત્રિત કરેલા ડેટાનું તાર્કિક વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. દાખલા તરીકે, શા માટે ચોક્કસ વિસ્તારોમાં જ ગંદકી વધુ છે? અથવા આવાસની અછતની સીધી અસર આર્થિક ઉત્પાદકતા પર કેવી રીતે પડે છે? તેનું ઊંડાણપૂર્વક પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે.

૨. ગૌણ ડેટા (Secondary Data) નો ઉપયોગ: સંશોધનને વિશ્વસનીય અને આંકડાકીય આધાર આપવા માટે વિવિધ પ્રમાણિત સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે:

- સેન્સસ રિપોર્ટ (વસ્તી ગણતરી): ભારત સરકારના વસ્તી ગણતરીના આંકડાઓ દ્વારા સુરતમાં છેલ્લા દાયકાઓમાં થયેલા સ્થળાંતરના દર અને વસ્તી વૃદ્ધિનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.
- સુરત મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન (SMC) ના આંકડા: મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના રેકોર્ડ્સ દ્વારા શહેરમાં નોંધાયેલી ઝૂંપડપટ્ટીઓની સંખ્યા, પૂરી પાડવામાં આવતી પાણી-ગટરની સુવિધાઓ અને સરકારી આવાસ યોજનાઓના લાભાર્થીઓની વિગતો મેળવવામાં આવી છે.
- અગાઉના સંશોધન લેખો: યુનિવર્સિટીના જર્નલ્સ અને અર્થશાસ્ત્રીઓના અહેવાલો દ્વારા આ વિષય પર અગાઉ થયેલા અભ્યાસોનો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો છે, જેથી વર્તમાન સંશોધનને યોગ્ય દિશા મળી શકે.

૩. નિરીક્ષણ (Observation Technique): આ સંશોધનનો સૌથી મહત્વનો ભાગ પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ છે. સુરતના મુખ્ય શ્રમિક વિસ્તારોની મુલાકાત લઈને વાસ્તવિકતા તપાસવામાં આવી છે:

- પાંડેસરા અને લિંબાયત: આ વિસ્તારોમાં મોટાભાગે ટેક્સટાઇલ મિલોમાં કામ કરતા શ્રમિકો રહે છે. અહીંની 'ચાલી' પ્રથા, સામુદાયિક શૌચાલયોની સ્થિતિ અને અત્યંત ગીચતાનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે.
- વરાછા: હીરા ઉદ્યોગ સાથે જોડાયેલા રત્નકલાકારોના રહેઠાણ અને તેમની સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે.
- અવલોકનના મુદ્દા: નિરીક્ષણ દરમિયાન રહેઠાણમાં હવાની અવરજવર (Ventilation), પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા, કચરાના નિકાલની પદ્ધતિ અને શ્રમિકોના બાળકો માટે રમવા કે ભણવા માટેની ઉપલબ્ધ જગ્યા જેવા પાસાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે.

૫. તુલનાત્મક અભ્યાસ:

આ તુલનાત્મક અભ્યાસમાં સુરતના ત્રણ મુખ્ય આવાસ પ્રકારો: ઝૂંપડપટ્ટી (Slums), ઔદ્યોગિક ચાલીઓ (Industrial Chawls) અને સરકારી આવાસ (SMC/PMAY Housing) વચ્ચે તફાવત દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

વિશ્લેષણના મુદ્દા	ઝૂંપડપટ્ટી (Slums)	ઔદ્યોગિક ચાલીઓ (Chawls)	સરકારી આવાસ (SMC/PMAY)
નિર્માણનો પ્રકાર	કાચા મકાનો, પ્લાસ્ટિક કે પતરાના છાપરા.	પાકા મકાનો પણ જૂના અને જર્જરિત, સાંકડી ગલીઓ.	આર.સી.સી. (RCC) પાકા બહુમાળી મકાનો.
વસ્તી ગીચતા	અત્યંત વધુ (એક રૂમમાં ૮-૧૦ લોકો).	મધ્યમથી વધુ (સાંકડી ઓરડીઓ).	નિયંત્રિત અને આયોજિત ગીચતા.
પીવાનું પાણી	જાહેર નળ અથવા ટેન્કર પર નિર્ભરતા.	રૂમની બહાર સામુદાયિક નળ.	દરેક ફ્લેટમાં વ્યક્તિગત નળ જોડાણ.
સ્વચ્છતા (Sanitation)	ખુલ્લામાં શૌચ અથવા ગંદા સામુદાયિક શૌચાલય.	મર્યાદિત સામુદાયિક શૌચાલયો.	દરેક એકમમાં ખાનગી શૌચાલય અને બાથરૂમ.
હવા-ઉજાસ (Ventilation)	નહિવત, બારીઓનો અભાવ.	અત્યંત ઓછો, અંધારાવાળા રૂમ.	પૂરતી બારીઓ અને કુદરતી પ્રકાશ.
માસિક ખર્ચ (ભાડું)	₹૫૦૦ થી ₹૧,૫૦૦ (અનધિકૃત).	₹૨,૫૦૦ થી ₹૪,૦૦૦.	હપ્તા પદ્ધતિ અથવા નજીવું મેન્ટેનન્સ.
રોગચાળાનું જોખમ	સૌથી વધુ (મેલેરિયા, કોલેરા, ત્વચા રોગ).	મધ્યમ (શ્વાસના રોગો વધુ).	ન્યૂનતમ (સ્વચ્છ વાતાવરણને કારણે).
સામાજિક સુરક્ષા	અસુરક્ષિત, ચોરી અને હિંસાનો ભય.	સાધારણ સુરક્ષા, સામુદાયિક જોડાણ.	ઉચ્ચ સુરક્ષા અને કાનૂની માલિકી હક.

તુલનાત્મક વિશ્લેષણના મુખ્ય તારણો:

૧. આર્થિક બોજ અને ગુણવત્તા: ઝૂંપડપટ્ટી અને ચાલીઓમાં રહેતા શ્રમિકો ભલે ઓછું ભાડું ચૂકવતા હોય, પરંતુ તેમની કમાણીનો મોટો હિસ્સો વારંવાર આવતી બીમારીઓ અને દવાઓના ખર્ચમાં

વપરાઈ જાય છે. તેની સરખામણીએ સરકારી આવાસમાં રહેતા શ્રમિકોની આર્થિક સ્થિરતા વધુ જોવા મળે છે.

૨. સ્ત્રીઓ અને બાળકો પર અસર: સામુદાયિક શૌચાલયો ધરાવતા વિસ્તારોમાં (ઝૂંપડપટ્ટી/ચાલી) મહિલાઓની સુરક્ષા અને ગરિમા જોખમાય છે. બાળકોને ભણવા માટે શાંત વાતાવરણ મળતું નથી. જ્યારે આયોજિત આવાસોમાં બાળકોના શિક્ષણનું પ્રમાણ અને મહિલાઓની સુરક્ષામાં વધારો જોવા મળે છે.

૩. કાયદેસરતાનો પ્રશ્ન: ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહેતા શ્રમિકો હંમેશા 'ડિમોલિશન' (તોડફોડ) ના ડર હેઠળ જીવે છે, જે તેમને માનસિક રીતે અસ્થિર બનાવે છે. સરકારી આવાસ તેમને કાયદેસરનું સરનામું આપે છે, જે બેંક ખાતું ખોલાવવા કે રેશન કાર્ડ મેળવવા જેવી પ્રક્રિયાઓમાં મદદરૂપ થાય છે.

૬. જીવન ગુણવત્તા પર પ્રભાવ

રહેઠાણ એ માત્ર માથા પરની છત નથી, પરંતુ તે વ્યક્તિના સર્વાંગી વિકાસનો આધાર છે. સુરતના શ્રમિકો માટે આવાસની નબળી સ્થિતિ નીચે મુજબના ગંભીર પ્રભાવો પાડે છે:

૧. આરોગ્ય પર પ્રભાવ (Impact on Health): નબળી આવાસ વ્યવસ્થા શ્રમિકોના સ્વાસ્થ્ય માટે સૌથી મોટું જોખમ છે.

- રોગચાળો: ગીચ વસવાટોમાં હવાની અવરજવર (Ventilation) ન હોવાથી ક્ષય રોગ (TB) જેવી બીમારીઓ ઝડપથી ફેલાય છે. એક જ નાના ઓરડામાં અનેક લોકો રહેતા હોવાથી ચેપી રોગોનું પ્રમાણ વધારે રહે છે.
- પાણીજન્ય રોગો: પીવાના શુદ્ધ પાણીનો અભાવ અને ગટરના ખુલ્લા નિકાલને કારણે ટાઇફોઇડ, કોલેરા અને કમળા જેવા રોગો વારંવાર જોવા મળે છે.
- કુપોષણ: બીમારી પાછળ થતા ખર્ચને કારણે શ્રમિકો પૌષ્ટિક આહાર પર કાપ મૂકે છે, જે લાંબાગાળે શારીરિક નબળાઈ અને કાર્યક્ષમતામાં ઘટાડો લાવે છે.

૨. શિક્ષણ પર પ્રભાવ (Impact on Education): શ્રમિકોના બાળકોનું ભવિષ્ય તેમના રહેઠાણની સ્થિરતા સાથે જોડાયેલું છે.

- અસ્થિરતા: શ્રમિકો વારંવાર રોજગારી કે સસ્તા ભાડાની શોધમાં રહેઠાણ બદલતા રહે છે, જેના કારણે બાળકોની શાળા વારંવાર બદલાય છે અથવા તેઓ અભ્યાસ છોડી દે છે (Drop-out).

- ભણવા માટે પ્રતિકૂળ વાતાવરણ: ગીચ ચાલીઓમાં અવાજ અને પૂરતી લાઇટ ન હોવાને કારણે બાળકો ઘરે શાંતિથી અભ્યાસ કરી શકતા નથી.
- બાળ મજૂરીનું જોખમ: રહેઠાણની આર્થિક તંગી અને અસલામતીને કારણે ઘણીવાર બાળકોને નાની ઉંમરે હીરાના કારખાના કે કાપડની દુકાનોમાં કામે લગાડી દેવામાં આવે છે.

૩. માનસિક તણાવ (Mental Stress): ખરાબ રહેઠાણ સીધી રીતે માનસિક સ્વાસ્થ્યને નુકસાન પહોંચાડે છે.

- ગોપનીયતાનો અભાવ (Lack of Privacy): એક જ રૂમમાં આખા પરિવારના નિવાસને કારણે અંગત જીવન અને ગોપનીયતા જાળવાતી નથી, જે કૌટુંબિક ઝઘડા અને માનસિક અશાંતિનું કારણ બને છે.
- અસલામતીનો ડર: ગેરકાયદે વસાહતોમાં રહેતા શ્રમિકોને હંમેશા મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન દ્વારા ઘર તોડી પાડવાનો કે વતન પાછા જવાનો ડર સતાવે છે. આ સતત રહેતી ચિંતા (Anxiety) તેમને ડિપ્રેશન તરફ દોરી જાય છે.
- વ્યસનો: માનસિક થાક અને કઠોર વાતાવરણથી બચવા માટે ઘણા શ્રમિકો દારૂ કે અન્ય નશીલા પદાર્થોના શરણે જાય છે, જે સ્થિતિને વધુ ગંભીર બનાવે છે.

૪. સામાજિક અલગતા (Social Exclusion): શ્રમિકો શહેરના અર્થતંત્રનો હિસ્સો હોવા છતાં સામાજિક રીતે અલગ પડી જાય છે.

- ભૌગોલિક અલગતા: મોટાભાગની શ્રમિક વસાહતો શહેરના છેવાડાના વિસ્તારોમાં અથવા ઔદ્યોગિક પ્રદૂષિત ઝોનમાં આવેલી હોય છે. આનાથી તેઓ મુખ્ય શહેરના સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક જીવનથી વંચિત રહે છે.
- ભેદભાવ: ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહેતા હોવાને કારણે સમાજના અન્ય વર્ગો દ્વારા તેમની સાથે જોવામાં આવતો ભેદભાવ તેમને લઘુતાગ્રંથિ (Inferiority Complex) નો અનુભવ કરાવે છે.
- નાગરિક હકોનો અભાવ: રહેઠાણનો કાયમી પુરાવો ન હોવાથી તેઓ ઘણીવાર સરકારી યોજનાઓ, મતદાન અથવા કાનૂની મદદ મેળવવામાં મુશ્કેલી અનુભવે છે, જેનાથી તેઓ પોતાની જાતને શહેરના 'બીજા દરજ્જાના નાગરિક' ગણવા લાગે છે.

૭. નિષ્કર્ષ

સુરતની આર્થિક પ્રગતિના પાયામાં આ શ્રમિકો છે, પરંતુ તેમની રહેઠાણની સ્થિતિ અત્યંત દયનીય છે. માત્ર રહેવા માટે છત આપવી પૂરતી નથી, પરંતુ તેમને સ્વચ્છ પાણી, શૌચાલય અને સુરક્ષિત વાતાવરણ મળે તે જરૂરી છે. સરકારની 'પ્રધાનમંત્રી આવાસ યોજના' હેઠળ શ્રમિકો માટે ખાસ 'રેન્ટલ હાઉસિંગ' (ભાડાના મકાનો) ની વ્યવસ્થા ઉભી કરવી જોઈએ જેથી તેમની જીવન ગુણવત્તામાં સુધારો લાવી શકાય. આ સંશોધન પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જો સુરતને ખરા અર્થમાં વૈશ્વિક સ્તરનું શહેર બનાવવું હોય, તો તેના શ્રમિકોના આવાસ અને સ્વાસ્થ્યને પ્રાધાન્ય આપવું અનિવાર્ય છે. શ્રમિકોને મળતું સસ્તું અને ગરિમાપૂર્ણ રહેઠાણ માત્ર તેમની કાર્યક્ષમતામાં વધારો નથી કરતું, પરંતુ શહેરના ગુનાખોરીના દરમાં ઘટાડો અને સામાજિક સંતુલન જાળવવામાં પણ મદદરૂપ થાય છે. ખાનગી બિલ્ડરો અને ઉદ્યોગપતિઓએ પણ પોતાની નૈતિક જવાબદારી સમજીને તેમના કારખાનાઓની નજીક શ્રમિકો માટે સામૂહિક આવાસની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ભવિષ્યમાં શહેરી આયોજનમાં 'ઝીરો સ્લમ' (ઝૂંપડપટ્ટી મુક્ત) અભિગમ સાથે આધુનિક સુવિધાઓ ધરાવતી 'લેબર કોલોનીઓ'નું નિર્માણ કરવું એ સમયની માંગ છે. જ્યાં સુધી સ્થળાંતરિત શ્રમિકને શહેરમાં પોતાનું ઘર અને સામાજિક સ્વીકૃતિ નહીં મળે, ત્યાં સુધી વિકાસની યાત્રા અધૂરી ગણાશે. અંતે, સર્વગ્રાહી નીતિઓ અને લોકભાગીદારી દ્વારા જ આવાસની કટોકટી હલ કરી શકાય છે અને સુરતના શ્રમિકોને સન્માનજનક જીવન પૂરું પાડી શકાય છે.

૮. સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ

1. Bhagat, R. B. (2011). Migration and Urbanization in India: Emerging Issues and Challenges. Mumbai: IIPS.
2. Census of India. (2011). Provisional Population Totals: Rural-Urban Distribution - Gujarat.
3. Desai, R. (2014). Urban Infrastructure and the Poor in Surat. Ahmedabad: CEPT University Press.
4. Gujarat State Portal. (2023). Annual Report on Urban Development and Housing.
5. Mahadevia, D. (2008). Inside the Transforming Urban Asia: Policies, Processes and Public Actions. New Delhi: Sage Publications.

6. National Sample Survey Office (NSSO). (2019). Employment and Unemployment among Migrants in India.
7. Patel, S. (2018). Socio-Economic Conditions of Textile Workers in Surat. International Journal of Social Sciences, 5(2), 45-58.
8. Surat Municipal Corporation (SMC). (2022). Slum Rehabilitation and Housing Policy Report.
9. UNESCO. (2013). Social Inclusion of Internal Migrants in India. New Delhi: UNESCO Office.
10. World Bank. (2020). Urban Development and Migration Patterns in Rapidly Growing Indian Cities.

